

Den kvalitetsmärkta högskolan

Fredrik Schoug

THE EXCELLENT UNIVERSITY. In just a few years, the quest for quality has become a concern of the utmost priority in higher education. Universities, faculties, research councils and the National Agency for Higher Education regularly undertake evaluations to establish whether or not the academic work of university departments is at the "highest international level". Rankings are constantly being published, and claims to excellence are becoming increasingly common in the self-presentations of universities. In the article, this cult of quality is seen as a consequence of the insufficiency of resources that plagues university departments today. In an environment that advocates quality and excellence, there are few ways of overcoming financial difficulties other than to outshine one's competitors. The quest for quality and excellence should thus be seen as a systemic effect of under-financed meritocracies, whereby quality tends to replace the idea of truth as the purpose of research and education.

Keywords: university, higher education, power, competition, ranking, quality, excellence.

Upp till kamp för kvaliteten!

"Kvalitet" har blivit en framträdande ledstjärna inom högskolan. På bara några få år har optimeringsivern spritt sig som en löpeld genom den högre utbildningen och frågan om hur kvaliteten skall kunna säkras och helst ytterligare höjas har hamnat överst på dagordningen hos flera av högskolans organ och aktörer. Mer och mer talas det därför om vikten av att vidareutveckla den akademiska verksamheten, att överträffa dess nuvarande nivåer, att ständigt förbättra forskning och utbildning. Nivån måste hela tiden höjas, standarden optimeras, och alla som idag är verksamma inom universitetsvärlden berörs av denna strävan.

Fredrik Schoug är docent i etnologi vid Lunds universitet, Etnologiska institutionen, Finngatan 8, 223 62 Lund. E-post: fredrik.schoug@etn.lu.se

Bland de många instanser som bekymrar sig om akademisk kvalitet spelar Högskoleverket en framträdande roll. Med 1990-talets decentraliseringar av den högre utbildningen kom kvalitetsutvärderingar att bli ett centralt uppdrag för myndigheten. I och med övergången från regelstyrning till målstyrning riskerade makten att glida ur statens händer, varför nya kontrollmekanismer behövdes för att upprätthålla ordningen. En regelbunden övervakning kom att ersätta det direkta beslutsfattandet utan att inflytandet för den sakens skull gick förlorat. Utvärderingsverksamheten har efterhand kommit att bli mer omfattande och 2001 inleddes projektet att med sexårsintervall granska alla utbildningar som leder fram till kandidat-, magister- eller yrkesexamen. Utöver denna verksamhet anordnar man också återkommande kvalitetskonferenser för studenter, lärare och personal vid landets lärosäten. Nyligen utnämnde Högskoleverket dessutom Uppsala universitet till svensk representant i en tävling om det bästa kvalitetsarbetet i Norden, arrangerad av nätverket Nordic Network for Quality Assurance. Optimeringsivern har därmed antagit sportens former och förvandlats till en tävlingsform där akademisk prestige står på spel.

Med Bologna-processen inleds ett nytt kapitel i kvalitetsgranskningarnas historia. Utvärderandet decentraliseras till lärosätena, som skall utveckla egna system för kvalitetssäkring. Dessa system kommer därefter att ligga till grund för nationella granskningar av Högskoleverket, som i sin tur kontinuerligt redovisar egna självvärderingar på europeisk nivå inför policyorganet European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA). Därmed kommer Högskoleverkets roll vid sidan av utvärderingar av en del programutbildningar att förskjutas mot en ökad tonvikt på granskningar av den lokala kvalitetssäkringen. Hela denna ordning utmynnar således i en lång spiral av självvärderingar och bedömningar där lärosätena kvalitetsgranskar sig själva, för att sedan få sina granskningssystem granskade av Högskoleverket, som i sin tur kvalitetsgranskas av ENQA.

Även om utvärderingarna inom den högre utbildningen till en början främst var en metod för statsmakterna att bibehålla kontrollen över universitetet har de övervakade parterna på senare år också själva hyllat vikten av akademisk kvalitet. Alla högskolor har utvecklat planer och styrdokument för sin egen självförbättring. Sådana framstegsambitioner har emellertid inte alltid stannat vid utarbetandet av policydokument. Nationella och internationella bedömare har även på lokal nivå anlitas för att avgöra huruvida verksamheten vid den ena eller andra fakulteten lever upp till högsta internationella standard eller tyvärr bara till nationell nivå. Exempelvis har de humanistiska fakulteterna vid Göteborgs och Lunds universitet engage-

rat bedömare för att granska verksamhetens kvalitet,¹ liksom den medicinska fakulteten i Lund. Och de är förvisso långt ifrån ensamma om sådana initiativ.

Sådana exempel styrker föga överraskande att kvalitetsivern ökar, men säger mindre om vad detta kan betyda. Kvaliteten framstår inte bara som ett överdisciplinärt rättesnöre för olika forskningsområden, utan alltmer också som den gränsöverskridande norm som universitetets *alla* verksamhetsområden skall leva upp till: forskning, undervisning, administration och samverkan. Den allt starkare tendensen bland universitet och lärosäten att företa egna rangordningar och utvärderingar för att granska sina brister och förtjänster skulle kunna leda tankarna till Michel Foucaults (1987) analyser av disciplinära panoptiska scheman, där makten utövas via en serie av övervakare som granskar andra övervakare som i sin tur vaktar över aktörer på nästa nivå och så vidare. Genom att varje nivå i ett disciplinärt system inbegriper dokumentation, utvärdering, bedömning och rangordning blir aktörer på lägre plan mer benägna att på eget initiativ leva upp till de normer och förväntningar som initieras på högre nivåer. Den stora kvalitetsivern skulle i så fall kunna sägas ha fortplantat sig nedåt i systemet och omfattas lokalt lika väl som centralt.

Men även om kvalitetsnormernas spridning vid en första anblick kan ge intryck av en ovanligt lyckad disciplinering som bekräftar etablerade teorier och perspektiv på området, riskerar sådana tolkningar att överdriva universitetslärarnas underdåniga lydning gentemot maktens bud. Inom universitetsforskningen har man inte sällan framhållit högskolans relativa resistens gentemot direktiv ovanifrån. Utbildningssystemet har sagts vara *bottom heavy* (Clark 1983), det vill säga att makten i hög grad är koncentrerad till dess lägre nivåer, och det akademiska skrået har utmålats som särskilt förfaret i konsten att avstyra politiska direktiv:

... it has enormous capacities to resist, to delay, to simply not do what is supposed to be done (Trow 1993, s 29).²

Om forskare och universitetsfolk är så förslagna och baksluga att de inte låter sig knådas som en deg i makthavarnas baktråg måste man resa frågor om huruvida kvalitetsivern kan sättas i samband med flerintressen och motiv än enbart politikens. Vilken roll spelar kvalitetsappellerna i högskoledebatten? Hur kommer det sig att allt fler av högskolans olikartade verksamheter underordnas samma gränsöverskridande ledstjärna? Och rymmer akademins meritokratiska system möjligtvis incitament att problematisera sin verksamhet i termer av kvalitet? Artikelns syfte är att belysa och försöka besvara dessa frågor.

Konsten att göra anspråk

Ett värde som antingen bara ökar eller bara minskar med tilltagande kvantitet kallas ibland för ett *monotont värde* (jfr Bateson 1987, s 85f). Till skillnad från exempelvis kroppstemperaturen eller blodtrycket saknar ett sådant värde optimal nivå, ett lagom bortom vilket man kan få nog. Antingen gäller principen ju mer desto bättre eller tvärtom ju mindre desto bättre. Kvalitet kan betraktas som ett typexempel på ett monotont värde eftersom det kontinuerligt stiger i förhållande till sin kvantitet. Ju mer kvalitet, desto bättre. Man kan helt enkelt aldrig få för mycket av denna så hett eftersträfvansvärda egenskap. När kvaliteten åberopas i högskoledebatten kan man emellertid gissa att debattören i fråga inte är helt nöjd med sakernas tillstånd. Någonting behöver då på ett eller annat sätt korrigeras, avvisas eller rättfärdigas. Den som via pressarkiven granskar högskoledebatten, dess bruk av kategorin kvalitet och alla rangordningar som företas i dess namn, kommer att få rikligt med belägg för sådana samband.

Ordet kvalitet dyker påfallande ofta upp i samband med frågor om hur forskningens finanser skall fördelas. Standardexempel kan bland annat hämtas från kampen mellan högskolan och Utbildningsdepartementet om huruvida resurserna bör lokaliseras direkt till lärosätena eller till forskningsråden. Med jämna mellanrum brukar forskarna beklaga sig över att den akademiska friheten minskar och över att en alltför stor del av arbetstiden går åt för att söka anslag, varför man reser anspråk på ökat forskningsutrymme i tjänsten. Svaret från Utbildningsdepartementet är i stort sett alltid detsamma, oavsett om ministern heter Per Unckel, Thomas Östros eller Leif Pagrotsky, vilket kan exemplifieras med Östros ord:

Fasta forskningsresurser vid alla lärosäten lägger grunden för en högre utbildning av god kvalitet i hela landet. Men för att utveckla svensk forskning anser jag att vi bör lägga en större tonvikt vid forskningsrådets resurser. Det är viktigt för att stimulera högkvalitativ och konkurrensutsatt forskning inom olika forskningsfält (Östros 2000-04-25).

Argumentet bygger på ett föregivet samband mellan konkurrens och kvalitet. Forskarna kan inte tillåtas verka under obekymrade former eftersom detta skulle innebära ett hot mot verksamhetens standard. Istället måste anställningstryggheten och forskningstidens omfattning fördelas hierarkiskt och utbetalas som priser i tävlan för att universitetslärarna inte bara skall gå omkring och slå dank utan att känna sig manade att göra ett gott arbete. Nya satsningar och medelstildningar

görs på samma sätt med det ständiga påpekandet att endast forskning av allra yppersta kaliber kan komma ifråga för finansiering.

Kvalitetsargument brukas också i riklig mängd när man på lärosätena planerar för framtiden och funderar över hur eventuella expensionsplaner skall kunna finansieras. På de flesta mindre högskolor umgås man ju med drömmar om att erövra universitetsstatus, som exempelvis på Högskolan Dalarna, där vicerektorn Andrew Casson och den samverkansansvarige Bengt Lindström (2004-02-10) i ett debattinlägg härom året underströk att universitetstiteln inte bara ”ger en kvalitetsstämpel”, utan också ”självkänsla, framtidstro och inte minst många nya miljoner i forskningsmedel till vår region”. Kvalitetsiverns samband med ekonomiska krav och anspråk går även igen bland forskare och kulturdebattörer. För inte länge sedan publicerade Times Higher Education Supplement en rangordning över vad man ansåg vara världens femtio främsta lärosäten inom humaniora. Inget svenskt universitet upptogs på listan, vilket uppmärksammades av svenska röster. ”Nu har vi besked: humanistisk forskning i Sverige står sig inte väl internationellt. Vi är många som anat det, men vi har inte förut haft någon auktoritativ jämförelse att luta oss mot”, suckade Sverker Sörlin i *Dagens Nyheter* (2005-02-09) över detta ovedersägliga bevis. Ekot spred sig snabbt i den offentliga debatten. I *Sydsvenskan* satte kulturchefen Daniel Sandström (2005-02-28) humanioras låga standard i samband med dess ekonomiska ramvillkor och historikern Håkan Arvidsson (2005-03-09) jämförde med det något mer lyckligt lottade Danmark, där det av tradition rått ”mindre politiskt inflytande över forskningen och starkare inre kvalitetskrav”. I dessa kommentarer rekommenderades också en del recept som bot på misären: prioriteringar och resurskoncentration (Sörlin), forskningstid i tjänster och resursspridning (Arvidsson) och ökad resurstilldelning (Sandström). Topplistan legitimerades emellertid inte i något inlägg. Att det skulle gå att rangordna den humanistiska forskningen med alla sina inkommensurabla perspektiv ifrågasattes därför inte av debattörerna.³ Inte heller slog det någon att modersmålet kunde ha betydelse för möjligheterna att upptas i internationella rankingar och detta trots att listan dominerades av amerikanska och brittiska universitet. Det är som om skribenterna ansåg det vara synd och skam att låta den kritiska eftertanken förstöra ett så utmärkt tillfälle att togföra sina anspråk i striden om forskarsamhällets kassakista.⁴

Men även om kvaliteten ofta tjänar som legitimering av anspråk på finansiering eller omfördelningar av forskningsmedlen, kan den dessutom dyka upp i andra sammanhang där resurserna i och för sig också står på spel men på ett mer indirekt sätt. Ett sådant område är jämställdhetsarbete, som brukar bekämpas i namn av kvalitet så fort

krav på jämställdhet reses eller åtgärder initieras. När den dåvarande utbildningsministern Carl Tham i en forskningsproposition (Prop 1994/95, s 164) våren 1995 aviserade inrättandet av ett antal nya professurer med positiv särbehandling av kvinnliga sökanden som bot på forskarsamhällets skeva könsfördelning följde ett animerat meningsutbyte i dagspressen. Kvinnliga debattörer uttalade sig ofta positivt om ”kvinnoprofessorerna” medan andra – inte minst äldre manliga professorer – krävde att förslaget skulle tillbakavisas. Ett huvudargument var att positiv särbehandling skulle inskränka konkurrensen och därmed borga för en försämring av professorskårens intellektuella standard. Professor Birger Bergh såg följande dystra scenario framför sig:

Det som kommer att hända om propositionen vinner riksdagens gillande är följande. Kvaliteten sänks på de kvinnliga professorerna; detta är ju själva innebörden med propositionen. Men inte bara det. De manliga forskare som närt förhoppningen att deras forskarmöda i bästa fall skall kunna belönas med professur, kommer att tappa sugen och upphöra med att speciminera för professur så fort de har anledning att misstänka att någon enda kvinna umgås med liknande planer. Följden blir att kvaliteten också på de manliga forskarnas prestationer sjunker, och då kan man ju faktiskt säga att det uppstår någon sorts jämställdhet: männen blir med tiden lika dåliga som de blygsamt meriterade inkvoterade kvinnorna, och konkurrensen om professurer blir framgent en konkurrens mellan kvinnor: det är ju inte utsagt att en välmeriterad kvinna måste stå tillbaka för en sämre meriterad kvinna (Bergh 1995-03-10).

Här används alltså idén om ett samband mellan konkurrens och kvalitet för att tillbakavisa jämställdhetspolitiska initiativ, det vill säga samma strategi som utbildningsministrarna brukar använda mot krav på mer lättillgänglig finansiering. Då inga normer väger lika tungt i en meritokrati som kvalitet dyker samma slagträ emellertid också upp i kampen *för* jämställdhet. Eftersom forskning uppfattas som en exklusiv elitsysselsättning är det inte lätt att åberopa demokratiska normer som rättvisa och jämlikhet för att påverka fördelningen av makt och resurser. I och för sig kan man med en viss pondus bekämpa snedrekrytering så länge det handlar om grundutbildningen, men det är desto svårare att förorda en jämnare fördelning av forskningsresurser på demokratiska grunder då sådana krav lätt avfärdas som ett otillbörligt gynnande av medelmåttan. Och eftersom krav på könskvotering och andra åtgärder till förmån för kvinnor ständigt till-

bakavisas uppifrån med argumentet att kvalitet och kompetens bör fälla avgörandet och inte könet, är det föga överraskande att jämställdhetsarbete allt som oftast också legitimeras med kvalitetsargument. Akademiens konkurrenssystem sägs då prioritera mediokra män på bekostnad av mer framstående kvinnor vid fördelningen av tjänster och anslag, vilket utmålas som förmenande för kvaliteten (jfr t ex SOU 1995:110, s 25).

Varför är det då så viktigt att höja forskningens kvalitet? Denna fråga lämnas vanligen obesvarad men berörs vid enstaka tillfällen, varvid framför allt tillväxten brukar framhållas som avhängig av forskningskvalitet. Hösten 2003 slog en rad representanter för svensk forskning in på denna kurs då Vetenskapsrådet, FAS, Formas, VINNOVA, SUHF, IVA och KVA kallade till gemensam presskonferens för att kräva förstärkt finansiering och koncentration av befintliga resurser. I ett pressmeddelande framhölls att ”Flera studier visar att svensk forskningskvalitet sjunker” och att ”det blir alltmer ovanligt att forskningsresultat blir till nytta för samhället och därmed bidrar till ökad tillväxt”.⁵ Vilka studier detta rörde sig om angavs inte i kommunikén, men den som granskar pressens efterföljande skrivelser får en klarare bild. ”Vi är fortfarande en framstående forskarnation, men snart riskerar vi att inte hänga med längre”, hävdade Vetenskapsrådets ordförande Bengt Westerberg enligt *Göteborgs-Posten* (Johansson 2003-10-30). ”Det visas tydligt av att svenska forskare citeras allt mer sällan i vetenskapliga publikationer i Västeuropa. Deras andel har sjunkit dramatiskt sedan 1990-talets början.”

Bibliometriska studier har försökt påvisa en nedgång för svenska forskare i den internationella citatligan (Persson 2002). Några samband mellan kapitalackumulation och den i akademien så prestigefulla citeringen har emellertid inte klargjorts, men debattörerna förväxlar gärna samhällsnyttan med det som ger status bland forskarna själva.⁶ Inte heller är det lätt att finna några mer ingående utredningar av hur relationen mellan forskning och välstånd egentligen ser ut i den offentliga debatten. Ju mer ansträngda högskolans finanser blir, desto fler blir de inlägg som *a priori* utgår från ett enkelt kausalsamband mellan forskning och rikedom, eftersom många parter då får intresse av att överdriva forskningens roll som ”tillväxtmotor” för att därigenom motivera ökad finansiering. Detta påpekande bör inte uppfattas som ett förnekande av forskningens samhällsekonomiska betydelse, utan som en erinran om retorikens oberoende av sitt objekt. Debatten tenderar nämligen att dramatisera, uppförstora och överförenkla alla sådana samband, inte för att kausaliteten tilltar utan för att kassan tryter, och förvandla tillväxten till en automatisk kon-

sekvens av kvalitet. Man kan därför sammanfattningsvis konstatera att den så sakrosankta kvaliteten allt som oftast åberopas för att skylla över den politiska karaktären i en retorisk genre där detta obestridliga värde antingen utmålas som förlorat eller som hotat, varför alla parter omedelbart måste rätta sig efter sagesmannens önskemål.

Reklam för lärosäten

Även om kvaliteten av högskoledebatten att döma ständigt tycks lika hotad förefaller man ute på landets lärosäten vara tämligen belåtna med sin egen standard. Reklambroschyrer och hemsidor genomsyras nämligen av stolta utläggningar om kvalitet. En enkel undersökning av de större universitetens hemsidor som jag gjorde den 5 januari 2005 gav tydliga besked om lärosätenas officiella självvärderingar.⁷ Mina sökningar på Lunds universitets hemsida gav 2999 träffar på ordet ”kvalitet”.⁸ Trots detta idoga bruk visade sig Lunds universitet ligga jämförelsevis lågt. Frånsett Göteborgs universitet, där kvalitet ”endast” förekom vid 711 tillfällen, brukade de övriga lärosätena samma beteckning i ännu större utsträckning. Resultaten för Stockholms universitet uppgick till 4790, Uppsala universitet 7800 och Linköpings universitet 10800 (alla siffror som anges på denna hemsida föregås av ordet ”ungefär”, som uppenbarligen uttrycker en reservation för bristande precision hos sökmotorn).⁹

Värt att notera är också att uttrycket ”kritiskt tänkande” gav jämförelsevis få träffar. För Lunds universitet var förekomsten 393 gånger, Göteborg 48, Stockholm 192, Uppsala 322 och Linköping ”ungefär” 267. Det ospecificerade sökordet ”tillväxt”, som alltså inte enbart måste handla om kapitalackumulation utan exempelvis också kan beteckna kunskapstillväxt, visade sig emellertid ha något större förekomst, om än inte i nivå med ”kvalitet” mer än i något undantagsfall. För Lund blev siffran 1534, Göteborg 200, Stockholm hela 5030, Uppsala 992 och Linköping ”ungefär” 1400. Ordet ”kvalitet”, som rör verksamhetens standard, dominerade således över de uttryck som betecknar möjliga samhällsuppdrag för forskningen och den högre utbildningen.

För att bilda mig en uppfattning om språkbrukets förändring över tid gjorde jag ett återbesök på lärosätenas hemsidor den 19 november 2005, det vill säga drygt tio månader efter den första mätningen. Nästan alla siffror visade sig då ha stigit markant, vilket förmodligen till viss del kan sättas i samband med hemsidornas expansion samt möjligtvis också sökmotorernas ökade effektivitet. Mer material tillkommer ständigt, men betydligt mindre rensas bort. ”Kva-

litet” gav då 3391 träffar för Lunds universitet, vilket innebär omkring 13 procent fler träffar än vid det första tillfället, medan de övriga lärosätena uppvisade ökning på mellan 125 och 205 procent för samma ord. Linköping gav fortfarande flest träffar, hela 24300 stycken, medan Uppsala uppvisade den största proportionella ökningen. Bruket av uttrycket ”kritiskt tänkande” hade också tilltagit för alla lärosätena, om än i lägre utsträckning än ”kvalitet”, och denna ökning befanns ligga mellan 13 och 107 procent. Mina sökningar på kategorin ”tillväxt” gav mycket svårtolkade variationer, innefattande en 870-procentig stegring i Uppsala och en 46-procentig nedgång i Linköping.¹⁰ Även om dessa mätmetoder måste sägas vara mycket oprecisa kan man anta att relationerna i förekomst mellan de respektive kategorierna för varje lärosäte uppvisar en i varje fall något större tillförlitlighet. Frånsett ett par svårförklarliga undantag kan man då konstatera att användningen av ordet ”kvalitet” överlag tilltagit mer än bruket av ”kritiskt tänkande” och ”tillväxt” samt att skillnaderna ofta är markanta.

Resultaten av denna sondering av kvalitetsretoriken i medierna och på lärosätenas hemsidor kan härmed summeras i förenklad form. I takt med Bologna-processens fortskridande tycks kvalitetsanspråken öka i den högre utbildningen, som detta manifesteras i officiella självpresentationer, samtidigt som högskoledebatten domineras av röster som snarare insinuerar andras brist på denna begärliga egenkap. Båda dessa tendenser innebär bekräftelse av samma ideal.

Upphöjdhetsens vokabulär

Kvalitet är emellertid inte det enda honnörsordet i dessa sammanhang. Fler uttryck och paroller importeras emellanåt från den internationella arenan, där andra beteckningar kan brukas på ett likartat sätt. Allt oftare hyllas därför ”excellens”, en kategori som i den anglosaxiska kontexten tjänar som mål och mening för dagens universitet på samma sätt som kvalitet i den svenska.¹¹ I sin bok *The University in Ruins* gör den kanadensiske litteraturvetaren Bill Readings (1996, särskilt sidorna 21–43) en kritisk analys av denna alltmer utbredda strävan efter excellens. Utifrån framför allt amerikanska, kanadensiska och brittiska exempel hävdar han att excellensens språk kommit att bli en enande princip för hela akademien. Under nationalstatens storhetstid uppfattades universitetet som en institution under Kulturens fana där folk skolades till upplysta medborgare, men när denna mission nu upphört tenderar den högre utbildningen enligt Readings i brist på andra uppdrag att reduceras till en byråkratisk

enhet i det kapitalistiska systemet, vars enda uppgift blivit att optimera sin excellens.

Det mesta som har med universitetet att göra kan därmed verbaliseras i samma termer. Readings berättar exempelvis att Cornell University i USA erhållit pris för ”excellence in parking”. Excellensen tilldelas gärna också rollen som den gemensamma nämnaren för god forskning inom alla fält, oavsett vad som än skiljer dessa åt. Allting kan och skall vara excellent: filosofi, litteraturvetenskap, sociologi, fysik, biologi och parkering. Att så många är beredda att skriva under på behovet av mer excellens betyder dock inte att det finns någon gemensam idé om vad denna egenskap egentligen skulle kunna tänkas bestå i. Excellensen kräver ingen förklaring och kan heller inte tillhandahålla någon dylik. Ordet saknar helt enkelt referent, vilket Readings framhåller som en förutsättning för dess popularitet. Det är just den inklusiva kapaciteten som ger kategorin dess obegränsade tillämplighet. Och när excellensen väl accepterats som honnörsord finns ingen anledning att bråka om definitioner. Excellensens vokabulär styr därmed uppmärksamheten bort från frågor om vad kvalitet egentligen är, vem som utgör domare över vad universitetet bör vara och vilken auktoritet dessa domare besitter.

”’Excellens’ är ett begrepp som tidigare användes om monarker och andra upphöjda statsmän”, påminner etnologen Billy Ehn (Ehn & Löfgren 2004, s 142). Om ordet då brukades vid tilltal för att signalera adressatens upphöjdhet associerar vi det idag också med synonymer som ”framstående”, ”utmärkt” eller ”förträfflig”. Beteckningar som kvalitet och excellens har med andra ord konsekreterande funktioner och fungerar som vapen i kampen om makt och resurser. Torgförandet av institutioner och lärosäten i termer av kvalitet bör således främst betraktas som uttryck för finansiella anspråk eller förhoppningar. Om exempelvis Lunds universitet besitter mest kvalitet innebär detta att resurserna framför allt bör lokaliseras dit istället för att förspillas på annat håll. När kvalitetsens och excellensens vokabulär etablerats blir det också betydelsefullt att omge sig med ett gott rykte, att utmärka sig i de ständiga kvalitetsutvärderingarna och förevisa tecken på sin upphöjdhet.

På samma sätt förekommer ordet ”internationell” och uttryck som ”starka forskningsmiljöer” också ofta i sådana sammanhang. Kvalitetens måttstock är internationell, hävdade Leif Pagrotsky då han våren 2005 presenterade sin första forskningsproposition (Prop 2004/05:80). Det symboliska värdet av internationell bekräftelse har också tilltagit på senare tid, vilket bland annat syns i det ökade antalet officiella samarbetsavtal mellan lärosäten i olika länder som börjat

tecknas efter 1990. Som geografen Kerstin Cederlund (1999, s 96–98, s 178) noterat innebär undertecknade avtal inte automatiskt att det faktiskt arbetas i de många formaliserade nätverken, varför man kan ana att de prestigefyllda tecknen på internationellt erkännande inte minst eftersträvas på grund av ökad konkurrens inom den svällande högskolesektorn. Och om Internationella Handelshögskolan i Jönköping är mest internationell bör forskningsanslagen ju rimligen gå dit och inte förlösas vid andra jämförelsevis provinsiella lärosäten. Forskningsinstitut kan också ge sig själva namn som indikerar anspråk på upphöjdhet och internationell tillhörighet, som ”The Swedish Collegium for *Advanced Study in the Social Sciences*” (SCASSS) eller ”*Advanced Cultural Studies Institute of Sweden*” (ACSIS).

Enigheten om kvalitetens företrädare är ungefär lika påfallande som frånvaron av gemensam förståelse av vad den egentligen kan tänkas bestå i. Denna paradox blir ofta uppenbar i konkreta situationer när resurser skall fördelas, varvid de förbittrade striderna endast utkämpas om vad som kan anses motsvara normerna och inte om normerna i sig. Och att ordet ”kvalitet” klart dominerar över ”tillväxt”, och i synnerhet över ”kritiskt tänkande”, på lärosätenas hemsidor kan ses som en indikation på universitetens större benägenhet att definiera sig själva med utgångspunkt i sin elitstatus än utifrån sina samhällsuppdrag. Det allra viktigaste blir då inte vilka uppgifter man fyller, utan att man bedriver ”spjutspetsforskning” av ”internationell toppklass” och undervisning av ”högsta kvalitet”, det vill säga att man framstår som ”bäst i världen”. Eller för att låna en betecknande formulering av Billy Ehn (Ehn & Löfgren 2004, s 142): ”Medelmåttighet tolereras enbart i praktiken”.

I denna ändlösa holmgång slåss alla kombattanter med samma tillhygge. Utbildningsministrar legitimerar sina reformer med samma kvalitetsretorik som professorerna bekämpar dem. Jämställdhetsarbetet rättfärdigas i samma ordalag som det motarbetas. Forsknings-tid i tjänsten krävs och tillbakavisas med samma argument. Och såväl spridning som koncentration av högskolans resurser förordas på identiska grunder. Den demokratiska diskursen har helt enkelt trängts ut av sin meritokratiska rival, med vittgående följder för verklighetsbeskrivningar och problemformuleringsprivilegier. Om man försöker spela spelet om akademien med fel medel och begagnar sig av demokratins vokabulär löper man därför risk att blotta sig för dödliga meritokratiska riposter. Jämlikhet, rättvisa och social hänsyn är medelmåttornas credo och kan därför inte förfäktas i högskoledebatten utan självförlöjligande konsekvenser.

Differentiering över gränserna

Om kvalitetsretoriken kan kopplas till den akademiska maktkampen finns det anledning att försöka fördjupa förståelsen för hur detta spel egentligen fungerar. De flesta maktteorier bygger på principen att makt och resurser allt som oftast fördelas på symbolisk väg. Så fort makten uppträder osminkad i egenskap av sig själv blir den illegitim, varför alla anspråk på auktoritet och herravälde måste draperas. Det tjänar därför inte mycket till att bokstavligen ropa på makt och pengar, utan kampen om tillgångarna måste föras i termer av högre ideal. I akademien är denna konkurrens om makt och resurser oupplösligt förbunden med alla pågående vetenskapliga debatter om sant och falskt, där skillnader i perspektivering och vetenskapssyn artikuleras med konsekvenser rörande status och prestige för de inblandade aktörerna. Som sociologen Charlotte Bloch (2002a, 2002b och 2003) hävdar måste man dölja sina känslor och passioner eftersom de ter sig alltför "oakademiska" och olämpliga i en värld som hyllar förnuftets och saklighetens överhöghet. Då forskarsamhället dessutom kännetecknas av otaliga konkurrenssituationer och rangordningsförfaranden, där individernas statusrelationer ständigt manifesteras, måste de profana drivkrafter som under alla omständigheter hemsöker de inblandade parterna kanaliseras till tvistefrågor som anses vara vetenskapligt relevanta, vilka därmed blir de enda legitima möjligheterna att utkämpa duster om forskarsamhällets världsliga belöningar.

Den traditionella formen för denna kamp handlar om rivalitet mellan olika vetenskapliga perspektiv. Som sociologen Thomas Brante (1990) påpekat kan sådana kontroverser föras externt, genom att forskare från skilda discipliner engagerar sig i konflikter och stridsfrågor på samhällsnivå som den expertis som stridande parter av motsatta läger behöver för att backa upp sina anspråk, eller internt, genom att olika forskare eller forskarprofessioner strider om tolkningsföreträdet i de frågor som förs fram i vetenskapens egna fora. När vetenskaplig expertis engageras av de stridande parterna för att konstruera pro- och kontraargument för att avgöra tvister om kärnkraften, miljöförstöringen, den ekonomiska politiken eller den parlamentariska utformningen kan detta ses som exempel på hur samhälleliga konflikter övergår i vetenskapskontroverser. Kulturbegreppets brister och förtjänster, marxismens och postmodernismens berättigande eller värdet av den ena eller andra forskarens publikationer utgör å andra sidan exempel på vetenskapsinterna tvister, där personmotsättningar och meningsskiljaktigheter tenderar att samspela

och förstärka varandra. Det är knappast orimligt att hävda att vissa frågor kan ådra sig ett omåttligt intresse just för att de eggas av en rivalitet och förbittring som annars måste skylas över i forskarsamhället och ges ett mer "vetenskapligt" uttryck. När sådana strider sedan avslutas med att den ena sidan lyckas tränga ut den andra blir förlorarna benägna att utveckla cyniska och kritiska attityder, medan vinnarnas tro på vetenskapens rationalitet i motsvarande mån stärks (jfr Brante 1990, s 13). Resultatet av denna kamp blir också att segrarna kan expandera och vidareutveckla sin verksamhet, medan förlorarnas forskningsanslag upphör. På så sätt rättar sig fördelningen av makt och resurser efter utgången i striden om sant och falskt.

Konkurrens om makt och resurser på vetenskapens arena underlättas med andra ord av gemensamma forskningsproblem, där olika aktörer kan hysa skilda uppfattningar och därmed hamna i kontroverser med varandra. Sådana problem uppstår inom alla discipliner, men också inom en del ämnesöverskridande forskningsfält, som kan handla om demokrati, genus, etnicitet, globalisering eller något annat område som lockar kommentatorer från olika håll. Gemensamma stridsfrågor uppkommer emellertid inte lika lätt då aktörernas verksamhetsområden är avgränsade från varandra och därmed mer oavhängiga. Om man vid resursfördelningen skall differentiera mellan vitt skilda forskningsspecialiteter låter detta sig därför inte göras efter sanningskriterier. Forskningsfält som nanoteknologi och demokrati-frågor, bioteknik och islamologi, geologi och litteraturvetenskap, saknar inte bara innehållsrelaterade måttstockar som kan begagnas för att mäta vem som egentligen har rätt och därför är mest värdefull utan också gemensamma forskningsproblem. Differentiering över gränserna mellan sådana fält måste följaktligen ske utan egentliga vetenskapskontroverser, utifrån kriterier som bortser från det inkommensurabla vetenskapliga innehållet och istället tar fasta på de yttre faktorer som kan jämföras och därmed ligga till grund för rangordningar. "Kvaliteten" hamnar härmed i fokus som rättesnöre för all akademisk verksamhet och spårandet av de "starka forskningsmiljöerna" blir en högprioriterad fråga. Här fungerar produktivitetsrelaterade faktorer som citeringsfrekvens, disputationfrekvens och publikationsmängd ofta som tecken på excellens och forskningskvalitet, medan utbildningskvalitet gärna mäts efter söktryck, genomströmning och antal studenter per lärare. Rangordningsförfarandena kräver operationaliserbara kriterier, varför kvaliteten snarare tenderar att bestämmas av vad som är möjligt att kvantifiera och mäta än av elaborerade överväganden av vad som kan tänkas känneteckna en förtjänstfull forskning eller utbildning.

När utbildningssystemet och forskarsamhället sväller utan att resurserna tilltar i samma omfattning hamnar högskolan ofta i ekonomiska trångmål och tvingas till besparingar. Så länge dessa åtstramningar sker i enlighet med osthyvelprincipen och alla parter bidrar med lika stora eftergifter är behovet av kvalitetsappeller litet eftersom sådana besparingar inte differentierar mellan olika forskningsområden. Annat blir det när röststarka aktörer börjar begära prioriteringar och resurskoncentration. Sådana krav har blivit allt vanligare på senare år, vilket till viss del kan sättas i samband med idéer om kollektivets betydelse för forskningens standard och nytta. Vetenskapsstudier har undersökt ”kreativa” miljöer och försökt peka ut den kollektivism som skiljer dessa från ”stagnerade” motsvarigheter (Bennich-Björkman 1997) och betonat vikten av en ”kreativ massa” som framför allt återfinns i större städer, varför forskningsmedlen inte bör spridas ut över allt för många lokala högskoleenheter (Sörlin & Törnqvist 2000). När resurserna därmed skall fördelas mellan ”starkare” och ”svagare” miljöer, snarare än mellan individer som konkurrerar om lösningen på samma problem inom ett teoretiskt och metodologiskt avgränsat forskningsfält, uppstår fler situationer där differentieringarna inte längre kan grundas i disciplinernas och forskningsfältens ojämfröliga metoder och problemställningar. Föreställningar om kvalitet, excellens och ”styrka” blir då måttstockar som möjliggör jämförelser mellan äpplen och päron.

Det meritokratiska spelets effekter

Resultatet av dessa förhållanden blir ett spel, vars regler kommer att genomsyra spelarnas attityder och förhållningssätt. De så kännbara resursproblemen måste översättas till kvalitetsproblem för att kunna framföras och ingenting kan därför lämnas outvärderat och orankat. Som yngre forskare måste man bygga upp en imponerande CV och fundera på hur man kan överglänsa konkurrenterna för att kunna överleva i vetenskapsamhället. Som akademisk ledare måste man bekymra sig om hur kvaliteten kan optimeras, hur ”starka forskningsmiljöer” kan skapas, så att finansiella och andra bekymmer därigenom kan föras över på konkurrenterna istället. Kvalitetsappellerna ekar allt högre och det så kompromisslösa behovet att ytterligare optimera verksamhetens standard motiveras sällan, mer än med enstaka förespeglningar om ”tillväxt”, en välståndsblostring som på något sätt skall drivas igenom via ökad citering av svenska forskare.

Istället för att betrakta dessa högljudda hyllningar av kvaliteten som betingade av forskningen, näringslivets, samhällets eller Sveri-

ges behov måste man fråga sig om de inte snarare bör ses som systemeffekter hos underfinansierade meritokratier. För när en miljö hyllar excellens och kvalitet, och officiellt endast anslår medel till personer eller institutioner som anses representera dessa egenskaper, finns få andra legitima sätt att lösa sina resursproblem än genom att försöka bräcka sina rivaler i rangordningar, kvalitetstävlingar och excellensmätningar. Med Pierre Bourdieus terminologi skulle man kunna betrakta kvalitetsretoriken som en yttring av det sociala fältets egenskaper, vars effekter tilltar med konkurrensen och medför att problemdiagnoserna alltmer dikteras av spelets incitament snarare än av vetenskapens eller samhällets omätliga behov av kvalitet. Sådana determinerande faktorer kan ges fritt spelrum när viljan och/eller förmodan att faktiskt lösa sociala och ekonomiska problem gått förlo-rad och ersatts av tävlingsförfaranden, där konkurrenter istället tvingas försöka vräka över svårigheterna på varandra.

Som en praktisk konsekvens av denna utveckling tenderar kvaliteten i hög grad att ersätta sanningsbegreppet i konkurrensen om makt och pengar i akademien. Detta innebär knappast att Kampen Om Sanningen helt och hållet försvinner. Förbittrade vetenskapskontroverser av traditionell typ kan fortfarande utkämpas, exempelvis rörande damp och andra bokstavsdiagnoser av stökiga barn och skolungdomar, men man kan ändå ana att andra strider förs med något lägre intensitet. För om Kvaliteten intar Sanningens roll som rätt-snöre blir det ju viktigare att vara ”bäst” än att ha rätt.

Noter

1. Dessa utvärderingar har utmynnat i följande rapporter: Sörlin, Johansson m fl 2001 samt *Rapport om resultatet av en utvärdering av forskning och forskarutbildning vid Lunds universitet inom området för humaniora och teologi vid Lunds universitet* (finns tillgänglig på följande internetadress, där jag fann den 25/3 2005: http://www.ht.lu.se/intranet/public/remisser/Utvardering_fofoub_sept04.pdf).
2. För en mer ingående utredning av dessa argument, jfr min bok *På trappans första steg* (Schoug 2004, s 9ff). Denna bok utgör huvudrapporten från mitt projekt ”Karriärstrategier i den nya högskolan” (HSFR/Vetenskapsrådet), från vilket denna artikel också härstammar.
3. Detta är anmärkningsvärt också därför att Arvidsson (1999) tidigare förnekade såväl möjligheten att göra adekvata rangordningar som meningen med att försöka.
4. Hösten 2005 debatterades åter humanioras situation i en serie artiklar i *Dagens Nyheter*, där man i flera inlägg ånyo åberopade sig på denna rangordning i samma syfte. Dess legitimitet ifrågasattes därmed inte heller denna gång, utan debattörerna utnyttjade tvärtom tillfället att själva resa sina an-språk i kvalitetsens namn.

5. Detta pressmeddelande hämtade jag på Vetenskapsrådets hemsida den 26/3 2005: <http://www.vetenskapsradet.se/press/arkiv/sida.jsp?resourceId=464>
6. Däremot har denna sammanblandning av välstånd med citering i något fall kritiserats (jfr Sörlin & Törnqvist 2000, s 88).
7. De precisa siffror som anges i texten kan ändras något från dag till dag och varierar rimligtvis mellan lärosätena beroende på deras hemsidors omfattning och eventuellt också på deras sökmotorers effektivitet. Universitetens hemsidor finner man på dessa adresser: <http://www.lu.se/> för Lunds universitet, <http://www.su.se/> för Stockholms universitet, <http://www.uu.se/> för Uppsala universitet, <http://www.gu.se/> för Göteborgs universitet samt <http://www.liu.se/> för Linköpings universitet.
8. En blick på samma lärosätes strategiska plan ger vid handen att samma ord dyker upp 11 gånger på åtta textsidor för att uttrycka verksamhetens målsättningar och (framför allt) egenskaper (*Strategisk plan 2002–2006*).
9. Slutligen bör påpekas att jag också gjorde sökningar på Umeå universitets hemsida, men då träffarnas antal där inte specificeras kan inga uppgifter därifrån anges utan ett mycket mödosamt arbete.
10. Vid denna andra sökning den 19 november 2005 hade ordet ”ungefär” också tillkommit framför antalet träffar på Stockholms och Uppsalas universitets respektive hemsidor. Totalt utföll siffrorna på de olika lärosätena så här: ”kvalitet” gav 3391 för Lund, 1702 för Göteborg, 13400 för Stockholm, 23800 för Uppsala samt 24300 för Linköping; ”kritiskt tänkande” gav 446 för Lund, 154 för Göteborg, 299 för Stockholm, 443 för Uppsala samt 552 för Linköping; ”tillväxt” gav 1881 för Lund, 788 för Göteborg, 9330 för Stockholm, 9620 för Uppsala samt 757 för Linköping.
11. Att excellens i den svenska kontexten (ännu?) inte kan mäta sig med kvalitet i popularitetshänseende indikeras av dess avsevärt mindre förekomst på lärosätenas hemsidor. De mätningar jag genomförde den 5 januari respektive den 19 november 2005 omfattade också excellensbegreppet och resulterade i 87/187 träffar för Lunds universitet, 10/60 för Göteborg, 23/34 för Stockholm, 53/77 för Uppsala och 31/96 för Linköping.

Referenser

- Arvidsson, Håkan (1999): Ranking är rätt – riskabelt. *Moderna tider* 10(102) [specialektion], s 5–6.
- Arvidsson, Håkan (2005-03-09): Sverige ett dåligt föredöme. Nu offerar Danmark småskaligheten som gynnat landets forskning. *Sydsvenska Dagbladet*, s B4.
- Bateson, Gregory (1987/1979): *Ande och natur. En nödvändig enhet*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bennich-Björkman, Li (1997): *Organising Innovative Research. The Inner Life of University Departments*. Oxford: IAU Press/Pergamon.

- Bergh, Birger (1995-03-10): Det nya frälset? *Sydsvenska Dagbladet*, s A4.
- Bloch, Charlotte (2002a): Managing the emotions of competition and recognition in academia. I Jack M Barbalet, red: *Emotions and Sociology*, s 113–131. Oxford: Blackwell.
- Bloch, Charlotte (2002b): Følelser og sociale bånd i Akademia. *Dansk sociologi*, nr 4, s 43–60.
- Bloch, Charlotte (2003): Følelsernes skjulte spil i Akademia. I Lis Højgaard & Dorte Marie Søndergaard, red: *Akademisk tilblivelse. Akademia og dens kønnede befolkning*, s 121–157. København: Akademisk Forlag.
- Brante, Thomas (1990): Kontroversstudier – ett forskningsprogram, del 2. *VEST: Tidskrift för vetenskaps- och teknikstudier*, nr 4, s 3–17.
- Casson, Andrew & Lindström, Bengt (2004-02-10): Utan universitet blir vi en B-region. ”Våld är handgriplig vanmakt”. *Falu-Kuriren*, s 2.
- Cederlund, Kerstin (1999): *Universitet. Platser där världar möts*. Stockholm: SNS Förlag.
- Clark, Burton R (1983): *The Higher Education System. Academic Organization in Cross-National Perspective*. Berkely/Los Angeles/London: University of California Press.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2004): *Hur blir man klok på universitetet?* Lund: Studentlitteratur.
- Foucault, Michel (1987/1975): *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv förlag.
- Johansson, Roland (2003-10-30): Forskningsssverige kräver mer pengar [referat från en presskonferens med Bengt Westerberg]. *Göteborgs-Posten*, s 13.
- Persson, Olle (2002): Svensk forskning på publiceringsmarknaden. I Ulf Sandström, red: *Det nya forskningslandskapet. Perspektiv på vetenskap och politik*, s 135–144. Nora/Stockholm: Nya Doxa/SISTER Skrifter 5.
- Proposition 1994/95:164. *Jämställdhet mellan kvinnor och män inom utbildningsområdet*.
- Proposition 2004/05:80. *Forskning för ett bättre liv. Rapport om resultatet av en utvärdering av forskning och forskarutbildning vid Lunds universitet inom området för humaniora och teologi vid Lunds universitet*. Lunds universitet. Diarienumr: HT B283 253/2004.
- Readings, Bill (1996): *The University in Ruins*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press.

- Sandström, Daniel (2005-02-28): Humanioras onda cirkel. Idealism och forskarkall betalar inte hyran. *Sydsvenska Dagbladet*, s B4.
- Schoug, Fredrik (2004): *På trappans första steg. Doktoranders och nydisputerade forskares erfarenheter av akademien*. Lund: Studentlitteratur.
- SOU 1995:110. *Viljan att veta och viljan att förstå. Kön, makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i högre utbildning. Strategisk plan 2002–2006*. Lunds universitet: Informationsenheten/ Planeringsenheten 2002.
- Sörlin, Sverker (2005-02-09): Botten är nådd. Svensk humanistisk forskning utklassad. *Dagens Nyheter*, s B4.
- Sörlin, Sverker, Johansson, Stig m fl (2001): *Den humanistiska cirkelns kvadratur. Om humanioras möjligheter och framtid*. Rapport från Humanistiska fakultetens nordiska bedömargrupp november 2000. Göteborg: Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.
- Sörlin, Sverker & Törnqvist, Gunnar (2000): *Kunskap för välstånd. Universiteten och omvandlingen av Sverige*. Stockholm: SNS Förlag.
- Trow, Martin (1993): Reflections on higher education reform in the 1990s. The case of Sweden. *Studies of Higher Education and Research*, nr 4, s 24–39.
- Östros, Thomas (2000-04-25): Regeringen garant för forskningsfrihet. *Svenska Dagbladet*, s 10.